

سلطان حسین بایقرا و حیات اقتصادی خراسان

محسن رحمتی^۱

فاطمه یوسفوند^۲

چکیده

یورش تیمور، تخریب اراضی، ویرانی شبکه‌های آبیاری، افزایش اراضی بایر و رکود نسبی در وضعیت اقتصادی را در پی داشت. اما پس از تثبیت حکومت تیموریان در ایران و خاصه خراسان، سلاطین تیموری با انجام اصلاحاتی در صد جبران و ترمیم این ویرانی‌ها برآمدند. در این میان سلطان حسین بایقرا نیز برای جبران نابسامانی‌ها و بهبود اوضاع حکومت و تقویت امور فرهنگی و تبدیل دربار خود به یک کانون هنری و فرهنگی، اقداماتی را انجام داد. سلطان حسین بایقرا به منظور دوام حکومت و شکوفایی فرهنگی دولت تیموریان اساس سیاست خود را مبتنی بر احیای اقتصادی مالی و بالا بردن سطح زندگی مردم قرار داده و بدین جهت اقداماتی در زمینه کشاورزی و تجارت انجام داد. دوران حاکمیت سلطان حسین بایقرا به واسطه استقرار نسبی معیشت و تنظیم امور تجاری و احیای کشاورزی و دل‌بستگی شخصی سلطان به عمران و آبادانی، وضعیت اقتصادی حکومت تیموریان به خصوص خراسان بهبود یافت و سلطان توانست برای خراسان دورانی از ثبات، رونق و رفاه و اقتصادی فراهم سازد.

کلید واژه: سلطان حسین بایقرا، خراسان، کشاورزی، تجارت، اقتصاد.

Sultan Hossein Bayqara And Economical Life of Khorassan

M. Rahmati¹

F.Yousefvand²

Abstract

The blitz of timur, caused devastation of estates, desolation of irrigation network, increase of wasteland estates, and recession of economical condition. But, timurid sultans decide to recompense and reshuffle these ruins, on doing reforms, after stability of timurid kingdom in Iran and especially khorasan. Also, Sultan hossein bayqara performed attempts to recompense disorders, and improved dominion conditions, and strengthened cultural affairs, to convert his court a cultural and artistic center. Sultan hossein bayqara for continual of dominion and cultural flowering of timurid state found base of his politic on revival of economical conditions and raised the people s standard of living, and at this cause he took the necessary steps in commerce and farming field. The economical conditions of timurid realm , especially khorasan, were been improved by comparative establishment of living and regulate of merchandise affairs and agricultural revival and individual interest of sultan in prosperity and development. And sultan succeeded to provide time of economical stability, prosperity and the development for khorasan.

Key words: Sultan Hossein Bayqara, Khorasan, Agriculture, Commerce, Economic.

1- associate professor of History, University Of lorestan.
mohsenrahmati45@gmail.com

2 - M.A. of student history, university of lorestan.
fatemehu64@yahoo.com

مقدمه

خراسان یکی از بزرگترین ایالت امپراتوری تیموری محسوب می‌شد. زمین‌های حاصلخیز این منطقه و گذرگاه ارتباطی میان شرق و غرب آن روزگار سبب شد که این منطقه از نظر کشاورزی و تجاری حائز اهمیت باشد. خراسان در زمان شاهرخ پایتخت تیموریان شد و تا پایان حیات سیاسی این دولت نقش مرکزی حکومتی را ایفا نمود. موقعیت ویژه جغرافیایی خراسان و تلاش سلاطین تیموری در بازسازی و مرمت این منطقه باعث شد که شهرهای خراسان آباد شوند و پیشرفت اقتصادی در این ایالت پهناور و زر خیز ایران فراهم شود. سلطان حسین بایقرا، آخرین حکمران تیموری از سال (۸۷۵-۹۱۱ ه ق) به مرکزیت هرات در خراسان حکومت کرد. قلمرو وی در شرق تا بلخ، در غرب تا بسطام و دامغان، در شمال تا خوارزم و در جنوب تا قندهار و سیستان را در برمی‌گرفت. سلطان حسین بایقرا مردی فاضل و ادیب بود و در گردآوری فضلا و اهل هنر در دستگاه خود جدی بلیغ داشت. به طوری که علما و دانشمندان از هر گوشه و کنار جهان اسلام به خراسان آمده و تحت حمایت و لطف سلطان حسین بایقرا قرار می‌گرفتند و طولی نکشید که دربار وی به صورت پایتخت فرهنگی جهان شرق اسلام در آمد. ولی به طور مسلم آن چیزی که بیش از هر عاملی موجب رونق این محیط فرهنگی در خراسان می‌گردد، مسئله اقتصادی است. جامعه فرهنگی جامعه‌ای است که مسئله ثروت و رفاه مادی به عنوان یک امر بدیهی و یک نیاز اولیه کاملاً حل شده باشد. سلطان حسین بایقرا نیز با آگاهی از این موضوع توجه خاصی به وضعیت اقتصادی نمود و یک سری اصلاحات در زمینه اقتصادی انجام داد. در همین راستا، تأثیر اقدامات سلطان حسین بایقرا را بر حیات اقتصادی این عصر را بررسی می‌کنیم.

وضعیت اقتصادی خراسان در آستانه ی سلطنت سلطان حسین بایقرا

لشکر کشی‌های تیمور به ایران از پاره‌ای جهات از تاخت و تاز مغولان ویرانگر بود، اما تأثیرات مخرب این حملات به اندازه مغولان عمیق نبود. در حالی که تا سالها پس از حمله مغولان مزارع به ویرانی تبدیل شده بودند پس از حمله تیمور، عمران و آبادانی مناطق به سرعت در رأس امور قرار گرفت. بارتولد معتقد است: «خدمات تیمور از نظر آبادانی و عمرانی، بر خرابکاری‌هایش می‌چربد (بار تولد، ۱۳۳۶: ۷) تیمور از همان اوان حملات خود

به سایر سر زمین‌ها، درباره اهمیت اقتصاد برای مملکت تأکید می‌کرد و در تزوکات می‌نویسد: «دولت و سلطنت به ملک و خزانه و لشکر، قائم می‌باشد» (تربتی، ۱۳۴۲: ۲۲). تیمور در شهرهای که با او به مقاومت بر نمی‌خواستند به تجار مساعدت می‌کرد و شعار وی این بود که (دنیا با بازرگانان آباد است) (نوایی، ۱۳۴۱: ۱۲۷-۱۲۸). بدین جهت به تعمیر پل‌ها، کاریزها، رباط‌ها، امنیت راه‌ها و مساجد اقدام نمود (تربتی، ۱۳۴۲: ۱۷۸). وی جهت تشویق مردم به زراعت، مقرراتی راجع به مالیات و طریقه وصول آن وضع نمود و در بعضی مواقع مالیات‌ها را تخفیف می‌داد (همان: ۳۶۲-۳۶۶). به گفته شرف‌الدین علی یزدی، «تیمور هرگز اجازه نمی‌داد زمین‌های مستعد، لم یزرع بماند.» (یزدی، ۱۳۳۶: ج ۱۳/۲). در یورش تیمور به خراسان خوشبختانه نیشابور و سایر شهرهای بزرگ آن ایالت آسیبی ندید زیرا حکام و فرمانرویان آن مناطق در مقابل یورش تیمور بدون جنگ و زد و خورد تسلیم شده و به اردوی تیمور پیوستند.

در نتیجه از تخریب و کشتار خراسان پیشگیری شد. کلاویخو که در سال ۸۰۷ ه.ق از نیشابور عبور کرده است شهر مزبور را بدین سان وصف می‌کند: «نیشابور در دشتی است که گرد آگرد آن را بیشه‌ها و خانه‌های پیوسته به آنها را فرا گرفته ... شهری است بزرگ که در آن وفور نعمت و همه وسایل.» (کلاویخو، ۱۳۶۶: ۱۸۹). همچنین حافظ ابرو می‌گوید: «احوال خراسان به ایام دولت میمون و ... حضرت سلطنت شعاری خلد الله تعالی ملکه و سلطانه- در شهر سنه ۸۰۷ ق به عمارت آن اشارات فرموده و مرمت باره و فصیل و دروب و مقاتله آن به نوعی استحکام یافت که عمارت سلاطین ماضیه عشر عشیر آن نبوده است.» (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۱۱).

خراسان همین که پایتخت شاهرخ میرزا گردید روز به روز آبادتر و پر رونق‌تر گردید، شاهرخ در طی چهل و سه سال فرمانروایی در هرات از هیچ‌گونه کوششی در راه ترمیم خرابی‌های این شهر کوتاهی نکرد. اغلب بازارهای هرات که در قدیم سرپوشیده نبودند و در مواقع بارندگی و برودت هوا کسبه و تجار به زحمت می‌افتادند، به دستور شاهرخ تمام بازارها را سرپوشیده کرده و خیابان‌ها را ترمیم و بازسازی کردند (همان: ۱۲-۱۳). گام اصلی را در احیای زراعت و کشاورزی خراسان شاهرخ انجام داد و در این دوران، کشاورزی ایران به

بالاترین سطح آبادانی و فراوانی خود دست یافت (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۲، ۳۷۱). با مطالعه کتاب حافظ ابرو می‌توان به پیشرفت قابل توجهی که در عهد شاهرخ در امور کشاورزی صورت گرفته است پی برد. به طور کلی مورخان قرن نهم در این نکته اتفاق نظر دارند که عصر شاهرخ عصر ثبات سیاسی و شکوفایی اقتصادی خراسان بوده است.

سمرقندی می‌گوید: «پنجاه سال آیین جهانگشایی و قوانین فرمانروایی به عالمیان نمود، جان را به عدل و داد و تعمیر بلاد و توفیر عباد معمور و آبادانی فرمود...» (سمرقندی، ۱۳۸۳: ج ۲، ۵۹۶) و در جای دیگر می‌گوید: «خراسان چنان معمور بود که زیارت از آن در آینده گیمان صورت نمی‌بست، و غلبه و ازدحام به مرتبه‌ای بود که در هیچ زمان پیش از آن نشان بتواند داد.» (همان، ۴۳۵). پس از مزگ شاهرخ و حکومت کوتاه مدت فرزندان او بار دیگر یک دوره آشوب و نابسامانی نسبی در بخش اعظم قلمرو تیموریان به وجود آمد و بدون تردید در اوضاع اقتصادی خراسان ایران و خاص خراسان تأثیر گذار بود.

سیاست سلطان حسین بایقرا در عمران و آبادانی خراسان

با مرگ ابو سعید گورکانی، سلطان حسین بایقرا قدرت را در دست گرفت و حاکمیت خود را در خراسان ثبت نمود. اعتبار سلطان حسین بایقرا در تاریخ ایران در این است که وی با وجود درگیری و ستیزهای دودمانی و نزاع‌های که با مدعیان سلطنت داشت نوعی رفاه و امنیت نسبی را در خراسان به وجود آورده بود (رویمر و دیگران، ۱۳۷۹: ج ۶، ۱۳۳). به دلیل اشتیاق و علاقه ذاتی سلطان حسین بایقرا به هنر و ادب و همچنین امنیت نسبی که خراسان به وجود آورده بود، بسیاری از هنرمندان مناطق دیگر به خراسان عزیمت کرده و در شهرهای این ایالت ماندگار شدند (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۲، ۱۰۰). زندگی فرهنگی در هرات همچنان که در محافل درباری رونق داشت، در میان توده‌های از مردم اعم کشاورزان و پیشه‌وران رواج کامل داشت (نظامی باختری، ۱۳۷۱: ۶). سلطان حسین بایقرا در امر ساختن مکان‌هایی از جمله مساجد، مدارس، خانقاه‌ها و رباط‌ها با اهداف فرهنگی فعال بود (میرخواند، ۱۳۸۰: ج ۷، ۵۶۴۶). با توجه به این که هرات زمان بایقرا مرکزیت علمی و فرهنگی داشته ساختن مکان‌های فرهنگی از مهمترین توجهات سلطان بوده است که این خود نیز در رونق اقتصادی مؤثر بوده است سلطان حسین بایقرا به منظور رواج اندیشه و

ترویج، علم و اخلاق که با معیشت و اقتصاد رابطه مستقیمی دارد به اوضاع اقتصادی توجه ویژه‌ای داشت. رونق اقتصادی در این زمان بیشتر در پرتو علاقه وی به عمران و آبادانی و همکاری میان مردم و حکومت بوده است. امنیت نسبی موجود در این عهد در بهبود وضعیت اقتصادی تأثیر زیادی داشته است. این امنیت باعث گردید که مردم در ولایت خود باقی مانده و به رونق و آبادانی فعالیت کشاورزی و تجاری بپردازند. چنان که وقتی سلطان حسین بایقرا می‌خواست سه هزار خانه وار از مردم خراسان را برای زراعت به خوارزم بفرستد مردم مخالفت کردند و تنها با وساطت امیر علیشیر نوایی، رئیس دیوان امارات بود که سلطان از تصمیم خود منصرف شد و مردم به فعالیت زراعت خود در خراسان مشغول شد (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۱۱۸). مردم ولایت زاوه به سبب اختلالی که در کارهایشان راه یافته بود و ظلمی که از حاکمان خود دیده بودند روی به گریز نهاده و در خراسان ساکن شدند و همچنان به فعالیت‌های کشاورزی خود پرداختند (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۲۹۱-۲۹۲). به دستور سلطان حسین بایقرا هر موقع که روستائیان به دلیل عوامل طبیعی و آفات دچار قحطی و فقر می‌شدند و مسکن خود را ترک می‌کردند حکام و امرا باید از این روستائیان دلجویی کرده و آنها را به مهربانی به روستا بازگردانده و در گسترش زراعت به آنها کمک می‌کردند (همان، ۱۹۴). حمایت‌های مادی و معنوی سلطان حسین بایقرا از مردم باعث شد که آنها نیز هر چه بیشتر در عمران و آبادانی جامعه تلاش نمایند به طور که اسفزاری می‌گوید: «رعایا چنان به زراعت و عمارت مشغول و مشعوف گشتند که از مرغزار و سنگستان هیچ جا نماند که مزرعه و باغستان نگشت...» (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۲/ ۳۷۴ ° ۳۷۵). علاقه سلطان حسین بایقرا به عمران و آبادانی بر ارکان حکومتی وی نیز تأثیر داشته به طوری که هفده درصد از بناهایی که در دوره سلطان حسین بایقرا ساخته شده بود را به امرا نسبت داده‌اند (ویلبر، لیزاگلمبک، ۱۳۷۴: ۸۹). زیرا سلطان عایدات مالیاتی خراسان را در اختیار مالکان اراضی قرا داده و این صاحبان عایدات مالیاتی خود را برای بهبود کشاورزی مثل ایجاد انهار آبیاری به کار انداختند. افرادی هم بودند که سرمایه خود را در راه گسترش صنایع محلی و صرافیه به کار بستند ولی شماری از آنها هم عایدات خویش را در کاخ‌ها و باغ‌ها به حمایت از فعالیت‌های فرهنگی صرف می‌کردند (تاکستن و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۰۶). از

جمله کارگزاران امیر علیشیر نوایی، رئیس دیوان امارت بود که عایدایش را در راه نشر فرهنگ و تأسیس مدارس، مساجد و رباط و بقاع خیریه خرج می‌کرد (سمرقندی، بی‌تا: ۵۷۱).

اقدامات سلطان حسین بایقرا برای بهبود وضعیت اقتصادی خراسان

سلطان حسین بایقرا جهت تأمین رفاه مردم و بهبود وضع اقتصادی لازم دید، زراعت و تجارت را توسعه دهد. سلطان حسین بایقرا، خود به زراعت و توسعه باغات و بستان‌ها و ایجاد نهرها و کانالهای آب علاقمند بود به طوری که در این باغات متعلق به وی در هرات محصولات فراوانی به عمل می‌آمد (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۲ / ۲۲). از آنجا که سلطان تجارت را موجب آبادانی و تولید ثروت و رونق اقتصادی می‌دانست همواره در تأمین امنیت راههای تجاری و معابر مهم کاروانی و ایجاد تسهیلاتی برای تجار و مسافران کوشش می‌کرد (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۵۸-۵۹). توجه به عمران و آبادانی و احیای زمین‌های کشاورزی تقریباً تا پایان عصر سلطان حسین بایقرا همچنان ادامه داشت است.

الف) اقتصاد کشاورزی

روستا پایه ورکن تولید کشاورزی بود، مالکان یا زمین داران و یا مستأجران اراضی بر روستاها نظارت و سلطه داشتند. مالکان بزرگ معمولاً در شهرهای بزرگ زندگی می‌کردند و از طریق اعزام نمایندگان به روستاهای تحت سلطه بهره‌های مالکانه از کشاورزان مطالبه می‌نمودند و همه روستائیان در جامعه روستایی خود از حقوق مساوی برخوردار بودند (رویمر و ریگران، ۱۳۷۹: ۲۱۰). محصولات برداشتی روستا در یک زمان معین بین ارباب و رعیت (مستأجر) بر طبق قرارداد اجاره بها (بهره مالکانه) تقسیم می‌شد. بر فرض چنانچه مالک برای کشت زمین عوامل آن را نظیر شخم، چهار پایان و نیز آبیاری را تأمین می‌نمود، فقط یک پنجم سهم کشاورزی می‌شد (همان: ۲۱۱). در زمان سلطان حسین بایقرا در کنار فعالیتهای عمرانی مانند باغ‌ها و ابنیه و ایجاد شهرهای جدید، امر زراعت مورد بی‌توجهی قرار نگرفت. بایقرا برای ایجاد مزارع جدید در برخی از نواحی خراسان، نهرها یا کانال‌های بسیار ایجاد کرد. به طوری که نهرهای را که مسدود شده بودند را تعمیر کردند از جمله نهر

چخچران یا هرات رود، نهر مرغاب و نهر هیرمند احداث کرده بودند که مزارع اطراف را آبیاری می‌نمود (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۱، ۱۶۶-۱۶۹). وی همچنین به منظور استفاده از آب‌های زیر زمینی جهت فعالیتهای زراعتی اقدام به احداث قنات و کاریزهای بسیار نمود. چنانچه سلطان طی حکمی به قوام الدین ابوالقاسم به دلیل احداث کاریزهای مشهد مقدس بیش از زمان مقرر مبلغ هزار دینار کپکی و مقدار صد خروار غله به وزن شرع اهدا کرد (نظامی باخزری، ۱۳۵۷: ۲۷۹). در مورد کاریزها ولایت اسفزار، معین الدین زمچی اسفزاری می‌گوید: «در این ناحیه هشتاد کاریز وجود دارد که آب بسیار دارند و عجب آنکه هیچ یک از این قنات ضرر و نقصان به آب و اسباب دیگر نمی‌رساند و در سر آب هر قناتی قریه است (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۱، ۱۱۵).

سلطان حسین بایقرا با احداث نه‌رها و ساخت قنات توانست صحراهای نواحی خراسان را آباد و مزروع کند. به طوری که صحرای قلبندان بر اثر احداث نه‌رها آباد گردید و خربزه و هنداوانه‌هایی که در آنجا به دست می‌آمد شیرین‌تر از سایر نواحی بود (همان: ۱۳۰-۱۳۱). اسفزاری هم در این باره می‌گوید: «در تمامی بودای و صحراوات هر چند مواضع یا بس را اراضی موات بود از احداث انهار و اجرای قنات احیا یافت از جمله آنکه از خطه مرغاب تامر وشاهجان قریب به سی فرسخ صحرای و معمور گشته...» (همان: ج ۲/ ۳۷۵). اگر به گزارش‌های حافظ ابرو در مورد هرات توجه کنیم می‌بینیم که منطقه هرات یکی از مناطق مهم و اصلی در امر کشاورزی در خراسان بوده وی در شرح محلات تابع هرات این مناطق را داری جوی‌های آب روان و کاریزهای متعدد ذکر می‌کند و اولین مشخصه‌ی که از این نواحی ذکر می‌کند وجود مزارع و باغات فراوان است (حافظ ابرو، بی‌تا: ۵ ° ۴۴). به طوری که تعداد مزارع از تعداد قریه‌ها بیشتر است. به عنوان نمونه می‌توان به بیاض با شش قریه و بیست مزرعه، مومن آباد با بیست قریه و صد مزرعه، شاخن هفت قریه و صد مزرعه دارد اشاره کرد (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۳۰-۶۷). این امار نشان می‌دهد زندگی روستائینی و پرداختن به امور کشاورزی بک بار دیگر در عهد تیموریان، خصوصاً سلطان حسین بایقرا که موجب آرامش نسبی برای جامعه بود رونق و پیشرفت خود را باز یافته است.

انگور اند خوی، گندم سرخس، کشمش قهستان، (همان: ۳۲-۴۸) فندق بادغیس، برنج مرغاب، خربزه شاپورگان، پنبه و خربزه مرو لیمو و ترنج استرآبار محصولات زراعی مشهور به شمار می‌رفتند (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۱، ۱۳۳-۲۹۹). به طور کلی بر اثر توجهات و اقدامات سلطان حسین بایقرا کشاورزی ترقی و رونق یافت. رونق کشاورزی در این دوره را دولت‌شاه سمرقندی این گونه بیان می‌کند: «آبادانی ملک و دولت و دهقنت به مرتبه‌ای رسیده که کیوان برتر نشین فلک هفتمین بر جمیع دهاقین روی زمین حاسد است، و بازار خرمن سنبله از رشک این مزارع کاسد.» (سمرقندی، بی‌تا: ۶۰۹). در خصوص نظام مالکیت اراضی اطلاعات چندانی از دوران سلطان حسین بایقرا در دست نداریم، اما آن چه مسلم است تقریباً همان مالکیت اراضی مغول کم و بیش حفظ شد.

۱- سیورغال: متداول ترین حالت مالکیت در عهد تیموریان به ویژه دوران حاکمیت شاهرخ می‌باشد. در واقع سیورغال زمین‌های بود که تیموریان در ازای خدمات جنگی به وابستگان خود می‌دادند و آنها به طور موروثی از آن زمین‌ها استفاده می‌کردند و کسی را که دارای سیورغال بوده سیورغال میشی می‌نامیدند و سیورغال در واقع نوعی از اقطاع پیشرفته بود. حافظ ابرو در این مورد می‌گوید: «شخص شاه اراضی پهناور خود را به رسم سیورغال به یکی از فرزندان و امرای بزرگ اعطا می‌کرد.» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۳/ ۶۰) اما در دوران سلطان حسین بایقرا علاوه بر نخبگان نظامی به طبقه‌ی مذهبی هم سیورغال به فراوان واگذار گردید (خواند میر، ۱۳۳۳: ج ۳، ۱۱۱).

۲- تیول: گاهی زمین‌های تیول یک شاهزاده یا فرمانروا بوده است. تیول به زمین‌های گفته می‌شود که دارنده آن می‌توانست مالیات را موقتاً برای خود وصول نمایند (المبتون، ۱۳۶۲: ۲۰۶).

۳- وقفی: در عهد تیموریان وقف کردن زمین مرسوم بود (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۶۰) علت این امر مشروع جلوه دادن حکومت، ترمیم خرابی‌های حاصل از تهاجمات مکرر بیگانگان و ضرورت عمران و آبادانی و اینکه زمین را از غارت و مصادره حفظ نمایند (فرهانی منفرد، ۱۳۸۱: ج ۶، ۲۴۱).

ب) اقتصاد شهری

۱- تجارت

فعالیت بازرگانی در زمان تیموریان همچنان پر رونق و شکوفا بود. راه‌های تجاری از طریق سمرقند و تا حدودی از راه هرات به چین و هند وصل می‌شد. به واسطه انتقال مرکز حکومت از تبریز به سمرقند، اهمیت بازرگانی این شهر کاسته شد. راه قدیم ابریشم از طریق خراسان به سمرقند و از آن جا به چین می‌رسید. رفت آمد بازرگانی داخلی فلات ایران از جنوب، مستقیماً به تبریز نمی‌رسید، بلکه از چندین محور موجود در راه غرب و شرق نظیر سلطانیه، قزوین، ری و نیشابور به آن جا می‌پیوست (رویمر و دیگران، ۱۳۷۹: ج ۶، ۲۴۱).

تیموریان نتوانستند پیوند اصلی توسعه موقعیت بازرگانی قدیمی ایران در سلسله زنجیر تجارت شرق- غرب را حفظ نمایند زیرا ترکمانان قراقویونلو و سپس آق قویونلو غرب ایران را برای همیشه از دست تیموریان به در آوردند. شهرهای مهم خراسان و ماوراء النهر همچون هرات و سمرقند، در دوران تیموریان از رشد بالایی در امر تجارت خارجی و داخلی بر خوردار شدند (همان: ۲۴۲). این رونق تجارت به خاطر حمایت و تشویق سلاطین تیموری از تجارت و بازرگانی بود به طوری که اهل تجارت یکی از طبقات دوازده گانه اجتماعی جامعه تیموری محسوب می‌شدند (تربتی، ۱۳۴۲: ۲۱۶). تیمور نیز در نامه‌ای به شارل ششم، پادشاه فرانسه، ضرورت اعزام بازرگانی از هر دو مورد حفظ احترام آنان اشاره کرده است (نوابی، ۱۳۴۱: ۱۲۷-۱۲۸). شاهرخ نیز تجار را «برید آفاق و نشر کننده اخلاق» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۳، ۵۵۶) می‌خواند، و رعایت حال آنها را واجب می‌شمرده سیاست حمایت از بازرگانان، در عهد سلطان حسین بایقرا نیز ادامه یافت. در این دوره امر آبادانی و عمرانی همواره با ایجاد بازارهای تجاری و کسب و کار توأم شده بود. چنانچه در این دوره هرات به مرکز بزرگ تجاری تبدیل شد و سرمایه داران بزرگی در آن ظهور کردند و امر داد و ستد به علت وفور ثروت رونق خاصی داشت (مشکوتی، ۱۳۴۲: ۴۰۴). علاوه بر هرات شهرهای دیگر خراسان به مراکز تجاری تبدیل شدند. از جمله این شهرها نیشابور بود که هر روز کاروان‌هایی از مناطق مختلف به این شهر وارد و انبارهای آنجا از کالاهای مختلف پر بود و پارچه‌های ابریشمی و

نخی نیشابور را به سایر نواحی حمل می‌کردند و در این شهر برای هر صنف از بازرگانان کاروانسرای جدا از دیگر صنفها قرار داشت (مولوی، بی‌تا: ۱۱۴). اقدامات و اصلاحاتی که سلطان حسین بایقرا برای رونق تجارت انجام داد توان به ایجاد امنیت وثبات در راههای تجاری احداث کاروانسراها، اصلاح وضعیت مالیاتی تجار و دادن نشان بازرگانی اشاره کرد.

الف) ایجاد امنیت و ثبات در مسیرهای راههای ارتباطی

از اقدامات اساسی سلطان حسین بایقرا در زمینه تجارت و بازرگانی، امنیت در راهها بود. تا قبل از حاکمیت سلطان حسین بایقرا راهها مورد دستبرد و غارت دزدان و راهزنان قرار می‌گرفت و جان مسافری و کاروانیان همواره در معرض خطر بود. چنانچه سلطان حسین بایقرا در رساله‌اش می‌گوید: «تاجران مهاجرانی از خوف قرقچی و سایر مسافران از بیم قطاع الطریق، هنگام رفتن از مسکن به مقصد و از وطن به معبدی، صعوبت بسیار و عقوبت بی شمار می‌دیدند.» (فراهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۴۴۳).

سلطان حسین بایقرا بدین جهت راهداران مطمئن و معتبری را در راه تعیین کرد و به آنها دستور داد که مزاحم مسافری و کاروانیان نشوند و در محافظت از اموال و وسایل آنها تمام تلاش خود را نمایند تا ایشان به مقصد خود برسند (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۱۸۴). وی همچنین مقرر کرده بود که اگر مسافری و کاروان‌های به جایی وارد شدند که محل راهزنان بود، داروغگان می‌بایست از آنها محافظت کنند تا در امان باشند و اگر در این مدت چیزی از اموال آنها کم شود داروغگان مسئولیت پرداخت آن را بر عهده دارند (همان جا).

سلطان حسین بایقرا همچنین طی نامه‌ای از سلطان یعقوب آق قویونلو خواست تا در برقراری امنیت در راه تلاش نمایند تا راهها را از دستبرد و غارت دزدان و راهزنان پاک کند (همان: ۸۷). سلطان حسین بایقرا با اصلاحاتی که در شبکه‌های ارتباطی به وجود آورد باعث شد تا ثبات و امنیت در راهها و معابر برقرار شود. سلطان در رساله‌اش می‌گوید: «در این زمان، صرصر سیاست، خس و خاشاک وجود آن قوم مخدول را از دشت ممالک برداشته، بلکه به آتشکده دوزخ افکنده است.» و از این پس بازرگانان به آسودگی خاطر به کسب و کار مشغول شدند (فراهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۴۴۳).

ب) ایجاد کاروانسرا و بازار و حمام برای آسایش و رفاه تجار

از دیگر اقدامات مهم سلطان حسین بایقرا در زمینه رونق تجارت، ایجاد کاروانسرا و بازار و حمام برای آسایش و رفاه تجار بود. شرحی که اسفزاری درباره یکی از قصبه‌های بادغیس در زمان سلطان حسین بایقرا آورده دست از رونق تجارت و وجود بازارهای متعدد حکایت دارد. این قصبه که به نام لنگر قطب الاقطاب امیر غیاث معروف است در زمان تیمور گورکانی احداث شده بود و در زمان نویسنده که دوره حکمرانی سلطان حسین بایقرا است قصبه آبادانی بوده که با بازارهای آراسته با دو چهار سو و سیصد باب دکان‌های معمور و باغ‌های میوه‌مزمین شد و هر سال مبلغ پنجاه هزار دینار کپکی حاصل بازار آن بوده است (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ج ۱/ ۱۳۶ ° ۱۳۷). سلطان حسین بایقرا نیز دستور داد تا در قریه زیارتگاه مسجد جامع و بازارهای زیادی ساختند. به طوری که تعداد دکان‌های این قریه را دو هزار دکان ذکر کرده‌اند (ابوسعید، بی تا: ۱۱۷). در مرکز شهر هرات گنبدی بزرگ با ارتفاع تقریبی بیست و پنج متر ساخته بودند که آنرا چهار سوق می‌گفتند و از چهار سوق چهار بازار به چهار جهت کشیده بودند. بدین ترتیب بازاری که از چهار سوق به طرف شمال کشیده بود آنرا بازار ملک می‌گفتند و بازاری که از چهار سوق به جانب جنوب بازار فیروز آباد، از سمت شرق چهار سوق به بازار خوش و بازار جانب غربی به بازار عراق معروف بوده است (ابوسعید، بی تا: ۲). سلطان حسین بایقرا دستور داد در هر منزل یک رباط (کاروانسرا) سازند تا بازرگانان و تجار که از سایر ممالک به خراسان می‌آمدند در آنجا ساکن شوند (خواند میر، ۱۳۷۲: ۱۷۵).

ج) صدور گذرنامه یا نشان برای تجار

از دیگر اقدامات سلطان حسین بایقرا در زمینه تسهیل در رفت و آمد مسافران و تجار، صدور گذرنامه یا نشان برای تجار و مسافران است سلطان حسین بایقرا در این نشان از راهداران خواسته بود که کاروان‌های این مسافران را به بهانه گرفتن سوغات متوقف نکرده، اموال و وسایل مسافران محافظت و به سلامت از مناطق خطرناک عبور داده و از مسافران مالیات و عوارض گمرکی طلب نمایند (نظامی باخزری، ۱۳۵۷: ۱۵۲).

د) اصلاح وضعیت مالیاتی تجار

مهمترین مالیاتی که در این دوره از تجار اخذ می‌گردید. «مالیات تمغا» بود. سلطان حسین بایقرا از آنجا که وجود این مالیات را مانع از رونق تجارت می‌دانست دستور داد که پرداخت این مالیات در تمام ممالک محروسه و ولایت به طور کلی لغو گردد تا تجار و بازرگانان به راحتی داد و ستد، خرید و فروش و آمد و رفت نمایند (فرهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۱۲۷).

۲- نظام پولی

بررسی وضعیت سکه‌ها و نظام پولی هر حکومت در شناخت اوضاع اقتصادی آن حکومت اهمیت فراوانی دارد. سکه بازگو کننده‌ی وضعیت سیاسی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی است (طباطبایی، ۱۳۴۷: ۹). امیر تیمور در همان ابتدای حکومت خود، نظام پولی خود را بر پایه‌ی تک فلزی مسکوکات نقره‌ای مطابق اندازه سکه‌های خانان جغتایی بود استوار کرد؛ ولی بعد از مدتی در سال ۸۹۲ ه.ق اقدام به ضرب سکه‌ی نقره‌ای جدید کرد. این سکه، تنگه نقره نام داشت که بر گرفته از واژه‌ای هندی بود. وزن هر تنگه نقره در زمان تیمور معادل ۵/۳۸ گرم بود که مزین به عبارت اسلامی بود. بعد از تیمور شاهرخ اقدام به ضرب گونه‌ی جدیدی از تنگه نقره‌ای کرد که نسبت به تنگه تیمور کاهش وزن داشت و به شاهرخی شهرت یافت (تاکستن و دیگران، ۱۳۸۴: ۷۰-۷۱).

پول رایج دوره سلطان حسین بایقرا که عمده فعالیت‌های اقتصادی بر پایه آن تنظیم می‌شد مسکوکات نقره بود. سکه‌های متعددی در قلمرو وی ضرب شد که بر روی تمام سکه‌ها عبارتهای مشابهی حک شده است. بر روی سکه‌ها عنوان «السلطان الاعظم ابوالغازی حسین بها در خلد الله ملکه و سلطانه»، و در پشت سکه‌ها «لا اله الا الله محمد رسول اله» و در حاشیه اسامی خلفای چهار گانه راشدین حک شده است.

در این دوره مسکوکات با وزن تقریباً یکسان در قلمرو سلطان حسین بایقرا ضرب می‌شد که این سیستم پولی و مالی تأثیر زیادی در روند روبه رشد اقتصاد مملکت و توسعه اقتصادی و گسترش تجارت در بازارهای داخلی و خارجی را سبب می‌شد (طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۴۰-).

۱۴۳). در عین حال سکه‌های دوره سلطان حسین بایقرا فراوان بود. سکه‌های دیگر کمیاب و به شدت نایاب بود و از اینجا می‌توان به کیفیت مطلوب سکه‌های دوران سلطان حسین بایقرا پی برده چرا که سکه‌هایی دیگران به دلیل کیفیت نامطلوب، دچار ساییدگی شده و از بین رفته‌اند.

یکی از ویژگی‌های مسکوکات در دوره سلطان حسین بایقرا کار برد نشانه گذاری ثانویه بر روی سکه‌ها بود که یک یا چند بار انجام می‌دادند در واقع این کار برای تکثیر و رشد عایدات از طریق محاسبه واحد قیمت به منظور اعتبار بخشیدن به مسکوکات رایج در این دوره بوده است (تاکستن و دیگران، ۱۳۸۴: ۷۲-۷۳). چنانچه نرخ در بازار بالا می‌رفت و پول نیز ارزش واقعی خود را همچنان حفظ می‌کرد. این سیاست پولی مظهر آن است که تمام قلمرو به لحاظ سیاسی و اقتصادی یک پارچه است سلطان حسین بایقرا به وضعیت اقتصادی توجه خاصی داشته است و در بخش تجارت مشکلاتی به وجود نیامد و معاملات تجاری با رونق و به سهولت انجام می‌گرفت. شهرهای محل ضرب سکه در خراسان عبارت بودند از: استرآباد، بدخشان، بلخ، سمنگان، خور، تون، دامغان، سبزوار، سلمقان، قندها، کرین یا کریم ماخان، مشهد، نیشابور و هرات (عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۶۴).

۳- مالیات‌های شهری

منابع در آمد دولت در عهد تیموریان متفاوت بوده است، اما یکی از مهمترین منابع در آمد در این زمان مالیات‌های هستند. در اوایل حکومت تیموریان هیچ نظم و قاعده‌ای در زمینه وصول مالیات‌ها وجود نداشت و این اوضاع نابسامانی مالیاتی، خود کامگی، غارت، فساد و در نهایت انحطاط اقتصادی مملکت را در پی داشت. به گونه‌ای که در آغاز دوران حکومت سلطان حسین بایقرا مردم شهر هرات بر اثر مالیات‌های طاقت فرسایی که ماموران دیوان مالیات برقرار کرده بودند دست به شورش زدند (پیگولوسکایا، ۱۳۴۶: ج ۲، ۴۷۶). تعدی و بی نظمی‌های مالیاتی این عهد به حدی است که نظامی باختری از چندین اصطلاح مالیاتی مختلف نام می‌برد که ارتباط دقیق آن‌ها با یکدیگر نیز چندان مشخص نیست (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۲۵). سلطان حسین بایقرا در تمامی دوره حکومت خود به وضعیت

مالیاتی مردم توجه کرده و در رعایت عدالت و وصول مالیات‌های آنان و گرفتن مالیات‌ها بر طبق قانون لحظه‌ای غفلت نمی‌کرده است. به طوری که وی کار گزاران نظامی مالیاتی را به خاطر اینکه از مردم یهودی ساکن هرات مبلغی به رسم یلتوره و یوسون می‌گرفتند مورد سرزنش قرار داد و مؤاخذه کرد (همان: ۱۶۰-۱۶۳). سلطان حسین بایقرا همچنین طی فرمانی لغو تمامی مالیات‌های غیر قانونی را صادر کرد و دستور داد تمامی مامورانی که به اخذ عوارض غیر مشروع موجب پریشانی امور و فقر مردم می‌شدند را اسیر و تحویل محکمه دهند (پیگالوسکایا، ۱۳۴۶: ۴۷۶). به طوری کلی واگذاری و تأیید معافیت مالیاتی شخصی و ملکی در خراسان عهد حاکمیت سلطان حسین بایقرا بی رویه انجام می‌گرفت. با استفاده از مطالب دیگر منابع می‌توان مالیات‌های شهری عصر سلطان حسین بایقرا را به این صورت بررسی کرد.

الف) تمغا

مالیات تمغا که خود بخشی از عرف نامدون مغولی (یاسا) بود، مغولان در ایران رایج کرده و توسط تیمور ابقا شده بود (اوکین، ۱۳۳۶: ۳۲). سلاطین تیموری با وجود همه ادعای های مسلمانی قادر و مایل به چشم پوشی از مالیات تمغا نبودند زیرا تا اندازه‌ای برای حیات اقتصادی دولت تیموری ضروری بود. این مالیات به عنوان هسته اصلی مالیات بر تجارت سازمان یافته ترین مالیاتی بود که بازرگانان می‌پرداختند و به عنوان مالیات نقدی یکی از مهمترین درآمدهای دولت محسوب می‌شد (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۱۴۶ ° ۱۵۲).

این مالیات شرعی نبوده و به همین دلیل به مرور زمینه را برای اختلاف میان حکمرانان و روحانیون را فراهم کرد. شاهرخ، به منظور شرعی نمودن آن تمغا عنوان زکات داد تا آن را از اتهام خلاف شرع بودن مبرا سازد و بتواند از این منبع درآمد استفاده کند. میزان تمغا ۲/۵ درصد بود که از کلیه‌ی تجار، محترفه و صاحبان صنایع اخذ می‌شد (رویمر و دیگران، ۱۳۷۹: ۲۵۵-۲۵۶). سلطان حسین بایقرا دریافت مالیات تمغا از بازرگان را به کلی لغو کرد. بر همین اساس در فرمانی حکم کرد: «تمامی تمغا ممالک محروسه و ولایت را با کل معاف و مسلم داشتیم.» (فراهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۱۲۷).

ب) سرشماری

سرشماری مالیاتی بود که از همه افراد اعم از شهری و روستایی اخذ می‌شد و در واقع نوعی مالیات سرانه بود که از هر سر(نفر) و کله اخذ می‌گردید. در آن زمان وقتی که کلیه منابع مالیات کاهش یافت، این مالیات به عنوان مالیات اضافی در سر تا سر قلمرو حکومتی به اجرا در می‌آمد. معمولاً این مالیات به شکل نقدی گرفته می‌شد. این که میزان پرداختی مالیات سرشماری در هر ناحیه چقدر بوده است مشخص نیست؛ (بوسه، ۱۳۶۷: ۱۸۲) اما چنین استنباط می‌شود که در عهد حاکمیت تیموریان هر ناحیه را بر حسب مخارج دولتی تعیین می‌کرده و سپس این مبلغ را میان اهالی آن تقسیم و سرشکن می‌کردند. این مالیات در عهد حاکمیت سلطان حسین بایقرا نیز وجود داشت، چنانچه مالیات سرشماری مردم هرات که صد هزار دینار بود را امیر علیشیر نوایی پرداخت کرد (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۱۳۷).

ج) خراج

خراج مالیاتی بود که از اراضی مزروعی دریافت می‌شد. این مالیات معمولاً مالیات مستقیم بود از املاک مزروعی گرفته می‌شد. مالیات مزروعی بر حسب نوع آبیاری از یک چهارم تا یک سوم محصول ترقی می‌کرد (تربتی، ۱۳۴۲: ۳۶۴). در عهد سلطان حسین بایقرا مقدار مالیات خراج در برخی ولایات کاهش یافت و برخی ولایات نیز به طور کلی از پرداخت مالیات معاف شدند. به طور کلی سلطان حسین بایقرا تمام نواحی ولایت بادغیس را از پرداخت مالیات معاف کرد (نظامی باخزری، ۱۳۵۷: ۲۰۵ و ۲۰۶). و مقدار مالیات مقرر خراج در ولایت جام را نسبت به گذشته کاهش داد (مولوی، بی‌تا: ج ۲، ۳۶۲-۳۶۴).

ه) زر لشکر

مالیات زر لشکر به عنوان مالیات جنگی به حساب می‌آمد. این مالیات در موقع لشکر کشی از کسانی که توانایی حضور در جنگ را نداشتند اخذ می‌شده است (خواندمیر ۱۳۳۳: ج ۳، ۱۵۲). بدین صورت که اعیان ولایت قشونی را همراه با لشکر بیرون می‌آوردند و بقیه مردم که عدم توانایی حضور در جنگ را نداشتند در ازای آن زر به دولت می‌پرداختند.

سلطان حسین بایقرا طی فرمانی مردم هرات را به مدت دو سال از پرداخت مالیات زر لشکری معاف کرد (همان جا).

د) قلان

مالیات دیگری که در مفهوم متفاوت بیکاری گرفتن و اخاذی‌های گاه به گاه مغول‌ها بر شهر نشینان تحمیل می‌شد قلان بود. بر سر این نوع مالیات و چگونگی وصول و میزان آن میان محققان اتفاق نظری وجود ندارد (پطروشفسکی، ۱۳۸۱: ج ۵، ۵۰۴). اما به احتمال زیاد این نوع مالیات را در دوره تیموریان به خصوص دوره سلطان حسین بایقرا از اراضی مزروعی و از همه یکجانشینان می‌گرفتند، خواند میر در این باره می‌گوید: خواجه مجد الدین محمد خوفی در دوره وزارتش نسبت به مزروعان و محترفات در کمال عدالت و انصاف سلک نمودند، از خراجات و قلانات ایشان مبلغی کلی معاف داشت (خواندمیر، ۱۳۱۷: ۴۰۶).

۴- اصناف و پیشه وران

تیموریان اشتیاق و علاقه زیادی به باسازی و آبادانی نمودن شهرهای داشتند که مقرر حکومتی آنها بود. تا در آنجا بتوانند در سایه فعالیت‌های اقتصادی جایگاه سیاسی و فرهنگی خود را اعتلاء بخشید. از طرفی هم‌راه با رشد و شکوفایی مجدد شهرها در عهد تیموریان اصناف نیز به وجود آمدند. پیشه وران و اهل حرف و تجارت خرده پا، که انواع خدمات را در اختیار داشتند در صنف‌هایی متشکل شدند (کلاویخو، ۱۳۶۶: ۳۸۵). اما متأسفانه از جزئیات تشکیلات اصناف و اهل اطلاعات چندانی در دست نداریم. پیشه وران بیشتر به کارهای هنری می‌پرداختند و این به دلیل تغییر نگرشی بود که در این دوره به وجود آمده بود. به طوری که سلطان حسین بایقرا شخصاً از حامیان هنر و ادب بود و هرات در روزگار او یکی از کانون‌های تجمع هنرمندان و ادبا و فضلا و شعرا گردید و دامنه فعالیت‌های نگارگری و کتاب‌آرایی فزونی یافت (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ۳۰-۳۳) و با نیازی که در این دوره به پیشه وران و صنعتگران در جهت تأمین نیازهای هنری داشتند بر اهمیت کار پیشه وران افزوده و حتی در صورت بروز لیاقت و چیره دستی به مرتبه بالاتری ارتقاء داده می‌شدند (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۲۵۷-۲۵۹). حمایت‌های سلطان حسین بایقرا از پیشه وران و

اصناف مانند، صدور نشان و منشور برتری و کلانتری، (فراهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۱۶۵) لغو مالیات‌های غیر قانونی از ایشان، (خواندمیر، ۱۳۳۳: ج ۳، ۱۵۲) انتخاب افراد سرشناس و منصف به منصب «محتسب» بر کار کرد اصناف، (نظامی باختری، ۱۳۵۷: ۱۲۹) تعیین انعام و مستمری، (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۹۸-۹۹) این باعث شد که خراسان به زودی شاهد حضور انبوه اصناف و پیشه‌وران هراتی و افرادی باشد که متعلق به دورترین نقاط بودند. زمچی اسفزاری می‌گوید: «از اصناف هنرمند و اهل حرف و متعدان که در جمیع مداین روی زمین یکی را نتوان یافت ولی در هرات متعدد پیدا» (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ۲۳).

نتیجه‌گیری

تداوم حکومت سلطان حسین بایقرا در خراسان بی‌تردید موجب رونق و آبادانی شهرهای این ایالت شد. اصلاحات وی در زمینه‌ی اقتصادی موجب گردید، که امور مالی سر و سامان بگیرد. خزانه‌ی دولت با وصول منظم مالیات‌ها معمور گشته و بسیاری از ویرانه‌ها و خرابی‌ها روبه آبادانی نهاد. در این عهد با احیای شبکه‌های آبیاری در اوضاع کشاورزی و امور مربوط به روستاییان بهبود حاصل گردید. امنیت حاصل شده، لغو و کاهش مالیات تجار و ایجاد کاروانسراها و بازارهای متعدد بهبودی وضعیت تجار و رونق تجارت را فراهم کرد. وجود سکه‌هایی با وزن یکسان در امور پولی و مالی بحران جدی ایجاد نکرد. به همین جهت بود که در دوره‌ی حکومت سلطان حسین بایقرا در مقایسه با گذشته، حیات اقتصادی و اجتماعی روبه بهبود نهاد و جامعه از رونق نسبی بر خوردار شد. بدون تردید این وضعیت مساعد که در پرتو همگرایی مناسبات میان مردم و حکومت پدیدآمده بود در جای خود در رونق حیات فرهنگی و اعتلایی اخلاقی و ادب نیز موثر بوده و دوره‌ای به یاد ماندنی را در تاریخ خراسان عهد سلطان حسین بایقرا بر جای گذاشته است.

منابع و مأخذ:

- ابوسعید، مولانا عبید الله، (بی تا)، رساله مزارت هرات، تصحیح فکری سلجوقی، بی جا، بی نا.
- اوکین، برنارد (۱۳۳۶)، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی اخسینی، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- بارتولد، و. (۱۳۳۶)، الغ بیگ و زمانی وی، ترجمه حسین احمدی پور، تبریز: انتشارات چهر.
- بوسه، هریبرت (۱۳۶۷)، پژوهشی در تشکیلات دیوانی اسلامی، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- پطروشفسکی، ایلیاد پولوویچ و دیگران (۱۳۸۱)، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه حسن انوشه، ج ۵ تهران: امیر کبیر.
- پیگو لوسکایان، ن، ن، و دیگران، (۱۳۴۶)، تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هیجدهم، ترجمه کریم کشاورز، جلد دوم، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- تاکستن، و دیگران (۱۳۸۴)، تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- تربتی، ابوطالب حسینی (۱۳۴۲)، تزوگات تیموری، تهران: انتشارات کتاب فروشی اسدی.
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبد الله خوافی (۱۳۸۰)، زبده التواریخ، به تصحیح سید کمال حاج سید جواد، جلد سوم، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی (۱۳۷۰)، جغرافیای تاریخی خراسان، تصحیح و تعلیق غلامرضا ورهرام، تهران: انتشارات اطلاعات.
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی، (بی تا)، جغرافیای حافظ ابرو، قسمت ربع خراسان هرات، به کوشش مایل هروی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ.
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی (۱۳۷۵)، جغرافیای حافظ ابرو، تصحیح صادق سجادی، انتشارات بنیاد.
- خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین حسینی (۱۳۳۳)، تاریخ حبیب السیر، جلد سوم، تهران: انتشارات کتابخانه خیام.
- _____، (۱۳۱۷)، دستورالوزراء: شامل احوال و زرای اسلام تا انقراض تیموریان، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: چاپخانه اقبال.
- _____، (۱۳۷۸)، مکارم اخلاق، مقدمه و تصحیح محمد اکبر عشیق، نشر مکتوب.

- رویمر، ه.ر. و دیگران، (۱۳۷۹)، *تاریخ ایران کمبریج*، مترجم یعقوب آژوند، جلد ششم، تهران: جامی.
- زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد، (۱۳۳۹)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، تصحیح و حواشی سید محمد کاظم امام، جلد اول و دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سمرقندی، دولت‌شاه (بی‌تا)، *تذکره الشعراء*، تصحیح محمد عباسی، طهران: انتشارات کتابخانه بارانی.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق، (۱۳۸۳)، *مطلع سعدین و مجمع البحرین*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، جلد دوم، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طباطبایی، سید جمال (۱۳۴۷)، *سکه‌های اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی*، تبریز: انتشارات مؤسسه گراور و چاپ شعاع.
- _____، (۱۳۵۰)، *سکه‌های شاهان اسلامی ایران*، تبریز: انتشارات چاپخانه سفق و توفیق.
- عقیلی، عبدالله (۱۳۷۷)، *دار الضرب‌های ایران در دوره اسلامی*، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۸۱)، *پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان*، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کلاویخو (۱۳۶۶)، *سفرنامه کلاویخو*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لمبتون، ان.کی. اس. (۱۳۶۲)، *مالک وزارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی.
- مشکوتی، نصرت‌الله، (۱۳۴۲)، *از سلاطین تا صفویه*، تهران: انتشارات چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- مولوی، عبد الحمید، ()، *آثار باستانی خراسان*، انتشارات انجمن آثار ملی
- میرخواند، محمد بن خاوند شاه، (۱۳۸۰)، *روضه الصفا*، به اهتمام جمشید کیان‌فر، تهران: انتشارات اساطیر.
- نظامی باخزری، عبد الواسع (۱۳۵۷)، *منشأ الانشاء*، با اهتمام رکن‌الدین همایون فرخ، تهران: انتشارات دانشگاه ملی.

- نظامی باخزری، عبد الواسع (۱۳۷۱)، مقامات جامی گوشه‌هایی از تاریخ فرهنگی و اجتماعی خراسان عصر تیموریان، به تصحیح نجیب مایل هروی نشرنی.
- نوایی، عبدالحسین، (۱۳۴۱)، اسناد و مکاتبات خارجی ایران از تیمور تا شاه اسماعیل، تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ویلبر، دونالدر و لیزاگلمبک، (۱۳۷۴)، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- یزدی، شرف الدین علی، (۱۳۳۶)، ظفرنامه، به تصحیح محمد عباسی، تهران: انتشارات امیر کبیر.

